

в розумінні людини, протиріччя загальних форм і всієї повноти їх неминучих трансформацій в житті окремого індивіда. Залежно від пропонованого вирішення вказаного протиріччя складається теоретичний ландшафт філософської антропології, один полюс якого утворюють натуралістичні концепції, а протилежний – кеационістські. Між ними розташовується вся типологічна різноманітність філософських концептів, яка логічно рухається від залежності людини від передзаданих об'єктивних підстав (закономірностей природи або абстрактних закономірностей розуму) в традиційних філософіях цінностей або сутності, натуралізмі і раціоналізмі до плюралізму розділених суб'єктів, що можна спостерігати в індивідуалізмі, персоналізмі, спіритуалізмі, і далі – до розпорошення самої структури суб'єкта у філософії екзистенціалізму й розчинення людини в несвідомому ірраціональному потоці життя в ірраціоналізмі. Внутрішню логіку руху антропології завершує тенденція до поступового відновлення загальних форм і норм, спочатку, лише як суб'єктивних конструкцій і встановлень (прагматизм), а потім цей процес знов повертає теорію в світ об'єктивних структур і закономірностей (трансценденталізм, об'єктивний ідеалізм). Критично аналізуються теоретичні наслідки постмодерністської методології індивідуалізуючого ідіографізму в інтерпретації суті людини, а також теоретичну безвихідь антропоцентризму, індивідуалізму, біосоціальної еkleктики і зведення людини до тіла. Альтернативний погляд на перспективи розвитку філософської антропології пов'язаний з використанням концептів телеології і соціоцентризму.

Ключові слова: антропологія, антропоцентризм, артефакт, ідіографізм, індивід, культура, номотетизм, соціоцентризм, телеологія, тело, людина.

УДК 141.316

Т. С. Воропаєва

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (1991–2015)

У статті розглядається специфіка формування у громадян України європейської ідентичності (як континентальної, так і цивілізаційної). Запропоновано інтегративне розуміння колективної ідентичності (в тому числі і європейської) на основі поєднання філософських, історичних, етнологічних, культурологічних, соціологічних, цивіліологічних, психологічних підходів та комплексного дослідження різних вимірів та детермінант ідентифікаційних процесів.

Ключові слова: європейська ідентичність, континентальна і цивілізаційна ідентичність, громадяни України, українознавство.

В умовах утвердження незалежності України особливої актуальності набуває проблема формування європейської ідентичності українських громадян. Видатний британський соціолог З. Бауман слушно зауважив, що «вражаюче зростання інтересу до «обговорення ідентичності» може сказати більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення» [1, с. 176]. У глобалізованому світі ідентичність стає домінуючим дискурсом і науки, і повсякденного життя, адже глобалізація здійснює кардинальний вплив на духовну сферу будь-якого суспільства, деформуючи традиційні системи цінностей і трансформуючи колективні ідентичності. При цьому ідентичність, як підкреслив З.

Бауман, виступає своєрідною «призмою», через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються багато важливих рис сучасного життя. У зв'язку з цим особливо цікавим є дослідження європейської ідентичності як континентальної (переважно географічно-мотивованої), так і цивілізаційної (переважно ціннісно-мотивованої).

Наше багаторічне дослідження цивілізаційної ідентичності громадян України враховує концептуальні положення багатьох відомих вчених. Одним з перших питань про цивілізаційну ідентичність поставив С. Гантінгтон, який у своїй роботі «Зіткнення цивілізацій?» (1993 р. [9]) актуалізував цю проблематику. Він підкреслив, що громадяни європейських країн мають спільні культурні характеристики, які відрізняють їх від представників китайського чи арабського світу. Цивілізаційні відмінності формуються завдяки наявності спільних рис, таких, як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також завдяки суб'єктивній самоідентифікації людей [10]. На думку С. Гантінгтона, у 1990-ті роки відбувся глобальний спалах кризи ідентичності. У цій кризовій ситуації опинилося багато країн, де актуалізувалися питання: «Хто ми такі?», «Звідки ми?», «Хто не з нами?» [10, с. 186]. У XXI ст. цивілізаційні фактори відіграють усе більш помітну роль у формуванні світової політики та економіки.

При розгляді формування європейської ідентичності громадян України необхідно враховувати етапи цивілізаційного розвитку людності українських земель, праукраїнських племен і українства (які корелюють з етапами розвитку європейської цивілізації): етап неолітизації України; етап трипільської протоцивілізації; етап індоєвропейських міграцій та виокремлення праслов'янської спільноти; етап греко-римського цивілізаційного впливу та утвердження ранньокласового суспільства на українських теренах; а також середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) етапи. Особливо важливим при цьому є аналіз цивілізаційного поступу українського народу на середньовічному, ранньоіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному етапах, а також в умовах індустріальної цивілізаційної хвилі (тобто промислової революції) та інформаційної цивілізаційної хвилі [8] (тобто науково-технічної революції).

С. Гантінгтон наголошував, що цивілізації об'єднують не тільки різноманітні об'єктивні чинники, але й суб'єктивна самоідентифікація людей. При цьому він зазначав, що люди можуть переосмислювати свою цивілізаційну ідентичність, адже контури й кордони цивілізацій можуть з часом змінюватися. Сучасні лімологічні дослідження (проведені у рамках історичної, географічної та політичної лімології) свідчать про тісний зв'язок між уявленнями людей про кордони (локальні, регіональні, етнічні, державні, цивілізаційні) та рівнем розвитку відповідної ідентичності (територіальної, етнічної, громадянської, континентальної, цивілізаційної тощо). При цьому існують різні моделі взаємозв'язків між уявленнями людей про кордони та якістю їхньої колективної ідентичності. Різні підходи до вивчення впливу уявлень людей про кордони на їхню локальну, регіональну, етнічну, національну, громадянсько-політичну та цивілізаційну ідентичність розробляють Дж. Екклсон, Дж. Локлін, Т. Лунден, Д. Ньюмен, А. Паасі, П. Тейлор, Дж. Уотерберрі та ін.

Таким чином, одним із головних елементів континентальної, цивілізаційної та громадянсько-політичної ідентичності є певні географічні кордони. Із цього випливає проста формула: якщо немає стабільної континентальної, цивілізаційної та громадянсько-політичної ідентичності, немає і стійких кордонів, стабільної території, стабільної держави, цивілізації чи іншої соціально-історичної (соціокультурної чи політичної) одиниці в цілому. Отже, кордони і межі спочатку створюються в соціальних уявленнях людей, а вже потім позначаються на географічних картах. При

цьому прикордонний простір (фронтір) – це соціально-географічна зона, у межах якої найбільш інтенсивно взаємодіють економічні, культурні, правові, політичні й геополітичні системи сусідніх країн, народів, держав, цивілізацій та зіштовхуються їхні інтереси. Сучасна лімологія стверджує, що прикордонний простір може охоплювати не тільки зону, прилеглу до кордону (етнічного, державного, цивілізаційного), а й внутрішні райони країни, які (завдяки своєму якісному етнімічному й епонімічному «навантаженню») стали системо- і смислоутворюючою територією для певної держави [4]. Для України таким прикордонним і одночасно «внутрішнім» простором (з функціями системо- і смислоутворення) стала територія Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, з якої, власне, і поширились назви «Русь» та «Україна». Окрім цього, саме з цією територією практично збігається простір так званої «внутрішньої Русі». При цьому необхідно наголосити, що основною геополітичною орієнтацією як держави «Руська земля», так і держави Україна завжди була Європейська [4].

На формування європейської ідентичності українців суттєво впливають уявлення про кордон між Європою (до якої належить Україна) та Азією. Відомо, що кордон між Європою та Азією у період із XIX–VII ст. до н. е. аж до нашого часу був переміщений із заходу на схід. Стародавні греки проводили цей кордон приблизно у центральній частині Середземного моря; в «Осьовий час», у 524–457 рр. до н. е., кордоном почали вважати Керченську протоку і річку Танаїс (Дон). Завдяки науковому авторитету Птолемея ці уявлення міцно утвердились і не змінювалось аж до XVIII ст. Відомо, що римський письменник Гай Пліній Секунд, описуючи Європу, Азію і Африку, зазначав, що «кордонами (частин світу) слугують ріки Танаїс і Ніл» [6], а давньогрецький історик Страбон підкреслював, що течія ріки Танаїс «протилежна Нілу» [5]. У наш час науковці виділяють держави, географічно розташовані в Європі (до яких, безперечно, належить Україна), і трансконтинентальні держави, менша частина територій яких знаходиться на теренах Європи, а більша частина – на теренах Азії (наприклад, Росія і Туреччина). Отже, на сході Україна межує з європейською територією РФ як трансконтинентальної держави, а на півдні (морський кордон) – з азійською територією Туреччини як трансконтинентальної держави.

Відомо, що М. Грушевський, Ю. Карпенко, В. Ніконов, О. Потебня, О. Субтельний, П. Толочко та інші автори й дослідники вважають, що назва «Україна» є семантично близькою до поняття «погранична територія». При цьому канадський учений О. Субтельний уточнює, що Україна – це «земля, що лежить скраю», але не Росії, а Європи; що це влучна назва для країни, розташованої на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, по окраїнах Середземноморського світу, з обох боків колись важливого кордону між лісом, де ховалися від небезпеки, і відкритим степом [7]. Подібні уявлення досить потужно впливають на формування і континентальної, і цивілізаційної ідентичності громадян України.

Відомо, що ідентифікаційна проблематика була актуалізована в XX ст., різні аспекти цієї проблеми досліджувалися в рамках психології, соціології, філософії, історії, етнології, політології, антропології, педагогіки і т.д. Перші концепції ідентичності були представлені спочатку у працях З. Фрейда, а пізніше – у творах Е. Еріксона, Г. Теджфела, Дж. Тернера, К.-Г. Юнга та інших вчених. Нові підходи до вивчення ідентичності з різних теоретико-методологічних позицій репрезентували Х. Абельс, М. Барретт, Ф. Барт, З. Бауман, П. Бергер, П. Бурдьє, А. Ватерман, Б. Геральд, В. Дуаз, Дж. Колеман, Г. Кон, В. Коннор, Ж. Лакан, Т. Лукман, Г. Люббе, Дж. Марсія, Д. Маттесон, Дж. Мід, М. Мід, С. Московічі, Т. Парсонс, Е. Сміт, П. Сорокін, С. Страйкер, Ч. Тейлор, Е. Фромм, Ю. Хабермас, С. Хантінгтон, К. Хорні, В. Хесле, А. Шюц та ін. Відомі російські й українські вчені (Г. Андреева,

Е. Арутюнова, Ю. Арутюнян, А. Асмолов, А. Бороноев, Ю. Бромлей, Є. Галкіна, П. Гнатенко, Я. Грицак, М. Губогло, Л. Дробіжева, А. Здравомислов, Н. Іванова, Л. Іонін, К. Касьянова, І. Кон, Н. Корж, Н. Лебедева, Л. Науменко, М. Обушний, В. Павленко, С. Рижова, Н. Рябчук, С. Савоскул, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, В. Тишков, В. Хотинець, С. Чешко, Н. Шульга, В. Ядов та ін.) вивчали етнічну, громадянську та національну ідентичність.

Оскільки більшість сучасних дослідників вважають, що ідентичність є результатом процесу ідентифікації (що розглядається як процес співвіднесення, уподібнення, ототожнення себе чи своєї референтної групи з ким-небудь або чим-небудь), то цей феномен необхідно розглядати як динамічну структуру, яка розвивається упродовж усього людського життя, причому її розвиток є нелінійним і нерівномірним, може розгортатися як у прогресивному, так і у регресивному напрямі, проходячи етапи подолання криз ідентичності [2; 3; 14]. Отже, в рамках українознавства ідентифікація повинна розглядатися як процес, включений у цілісну життєдіяльність суб'єкта; нерозривно пов'язаний з когнітивною, емоційною і поведінковою сферою особистості; обумовлений її потребами, мотивами, цілями і установками; опосередкований нормативно-звичаєвими, знаково-символічними, ідейно-образними та ціннісно-смысловими системами культури. При цьому самоідентифікація здійснюється на основі вікових, гендерних, етнокультурних, національних, релігійних, професійних, цивілізаційних та інших параметрів.

Для України особливо важливим є процес формування європейської (і континентальної, і цивілізаційної) ідентичності громадян. У цьому плані досить продуктивним є поєднання теоретичних підходів і досягнень українознавства, філософської антропології, соціальної філософії, соціальної психології та цивіліології. Отже, європейська ідентичність – це результат самоототожнення суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних) із Європою та європейською цивілізацією, представниками якої ці суб'єкти себе вважають. Звичайно, і континентальна, і цивілізаційна ідентичність практично не усвідомлюється людьми в їхньому повсякденному житті. Вона актуалізується переважно тоді, коли суб'єкт зустрічається з представниками інших континентів та інших цивілізацій, або ж у тих випадках, коли виникає необхідність осмислення цивілізаційної ролі та місії власної країни.

Процес формування і трансформації європейської ідентичності громадян України досліджувався українознавцями КНУ імені Тараса Шевченка упродовж 1991–2015 рр. у рамках кількох наукових проектів Центру українознавства філософського факультету (до вересня 2000 р. вони виконувались у відділі етнології Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка) «Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти»; «Соціально-психологічні та регіональні аспекти формування національної самосвідомості громадян України як чинника державотворення»; «Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти»; «Трансформація базових цінностей українського народу», «Український костюм у часі і просторі», «Проблеми национальной идентичности в России и в Украине в условиях глобализации», «Трансформация этнической идентичности в России и в Украине в постсоветский период»; «Становлення та розвиток цивілізаційної ідентичності громадян України» та ін.). У цих проектах активну участь брали студенти й аспіранти 3-х університетів міста Києва (у тому числі студенти й аспіранти факультетів психології, соціології, філософського, геологічного та механіко-математичного факультетів КНУ імені Тараса Шевченка), студенти й аспіранти працювали у якості інтерв'юерів, здійснювали обробку даних, виконували інші види роботи. Названі проекти фінансувалися Фондом «Відродження», Міністерством

України у справах науки і технологій, Фондом ім. Фрідріха Еберта, Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, Російським Гуманітарним науковим Фондом, а також Асоціацією українських банків.

Для вивчення формування й трансформації європейської ідентичності ми використовували методику М. Куна – Т. Макпартленда «Хто Я?», адаптований Опитувальник колективної ідентичності (Р. Лухтанен, Дж. Крокер), адаптовану методику «Шкала вимірювання ідентичності» М. Синерелли та інші методи. Надійність результатів проведеного дослідження забезпечувалась методологічним обґрунтуванням його висхідних позицій; використанням сукупності діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних, репрезентативністю вибірки. Опитування проводилися в усіх областях України методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання. Вибірка репрезентативна за основними соціально-демографічними показниками. Статистична похибка не перевищує 2,9%.

На жаль, деякі дослідники досить часто плутають національну та цивілізаційну ідентичність, підміняють поняття і називають, наприклад, штучно створені регіональні конфлікти цивілізаційними, не завжди враховують результати багатьох емпіричних досліджень тощо. Сучасне українознавство спроможне запропонувати інтегративне розуміння колективної ідентичності (в тому числі і європейської) на основі поєднання філософських, історичних, етнологічних, культурологічних, соціологічних, цивілізаційних, психологічних підходів та комплексного дослідження різних вимірів та детермінант ідентифікаційних процесів. Для подолання багатьох необґрунтованих висновків необхідно залучати результати емпіричних досліджень, оскільки без цього неможливо вийти на інтегративний рівень осмислення поставленої проблеми [14].

Застосований нами інтегративний підхід передбачав урахування важливих теоретико-методологічних засад дослідження колективної ідентичності громадян України, основними з яких є: 1) чітке розрізнення етнічного та національного буття, етнічної та національної ідентичності, етнічної та політичної нації; 2) системне вивчення процесу становлення і розвитку колективної ідентичності українців у контексті етногенетичних, націєтворчих, соціокультурних, інформаційних та цивілізаційних процесів; 3) розгляд української нації як повномасштабної (яка за відомою міжнародною класифікацією Я. Крейчі та В. Велімські є одночасно і етнічною, і політичною [12, с. 58–59]), без розриву племінного, етнічного й національного етапів розвитку українства; 4) базування дослідження цивілізаційної ідентичності на наукових уявленнях про цивілізацію як над-етнічну, над-національну і над-державну спільність.

Спираючись на теорію соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера (які одними з перших вивчали групову ідентичність), враховуючи концепцію ідентифікаційної матриці С. Московічі (який в рамках обґрунтування теорії соціальних уявлень запропонував ідею про ідентифікаційну матрицю, в основі якої лежать різні групові ідентичності), а також дослідження Дж. Беррі (який виділяв чотири типи етнічної ідентичності: моноетнічну ідентичність, біетнічну ідентичність, змінену та маргінальну ідентичність [11]), ми виокремили різні рівні розвитку колективної ідентичності: високий, середній і низький. Наші теоретичні й емпіричні дослідження [14] показали, що за допомогою адаптованого Опитувальника колективної ідентичності (який розробили Р. Лухтанен і Дж. Крокер) можна виявити високий, середній та низький рівні європейської ідентичності громадян України.

Упродовж 1991–2015 рр. було досліджено специфіку трансформацій цивілізаційної ідентичності громадян України, що живуть у різних регіонах. Загалом

було обстежено 48000 респондентів віком від 18 до 89 років (в 1991 р. було опитано 300 респондентів; в 1992 р. – 400, в 1993 р. – 1200, в 1994 р. – 1250, в 1995 р. – 1250, в 1996 р. – 1500, в 1997 р. – 1500, в 1998 р. – 1500, в 1999 р. – 1500, у 2000 р. – 2500, у 2001 р. – 2500, у 2002 р. – 2000, у 2003 р. – 2000, у 2004 р. – 2500, у 2005 р. – 2500, у 2006 р. – 2500, у 2007 р. – 2500, у 2008 р. – 2500, у 2009 р. – 2500, у 2010 р. – 2500, у 2011 р. – 2500, у 2012 р. – 2100, у 2013 р. – 2500, у 2014 р. – 2000, у 2015 р. – 2000). Динаміка становлення і розвитку європейської континентальної ідентичності громадян України відображена у Таблиці № 1.

Таблиця № 1 (N=48000)

**Трансформація європейської континентальної ідентичності громадян
України (1991–2015 рр.)**

Рівні європейської континентальної ідентичності	Рік проведення опитування					
	1991	1995	2000	2005	2010	2015
Високий	24%	21%	29%	37%	28%	35%
Середній	49%	48%	47%	45%	39%	47%
Низький	27%	31%	24%	18%	33%	18%

У 1999 р., коли ми вже проводили емпіричну частину нашого дослідження, відбувались президентські вибори, зокрема, в другому турі за посаду Президента України змагались Л. Кучма і П. Симоненко. У цей час практично всі українські ЗМІ активно пропагували «соціально-економічний та політико-правовий рівень розвитку європейських країн», «європейський спосіб життя», «європейські стандарти», «європейські цінності» тощо, порівнюючи на конкретних прикладах якість життя в Україні та в розвинутих європейських країнах. І саме в 1999 р. активізувалися дискусії науковців, громадських діячів і простих громадян про різні типи цивілізаційної ідентичності сучасних українців: євразійську, європейську, слов'янську та інші (звичайно, слов'янська ідентичність не може розглядатися як цивілізаційна, оскільки цей тип колективної ідентичності репрезентує не цивілізаційний, а метаєтнічний рівень, але для «чистоти» дослідження цивілізаційної ідентичності громадян України респондентам була запропонована і така позиція, оскільки уявлення про неї активно циркулювали у ЗМІ).

Упродовж 1999–2015 рр. було досліджено специфіку цивілізаційного самовизначення (фактично – цивілізаційного вибору) громадян України, що живуть у різних регіонах держави. Усього було обстежено 39100 респондентів (у 1999 р. – 1500, у 2000 р. – 2500, у 2001 р. – 2500, у 2002 р. – 2000, у 2003 р. – 2000, у 2004 р. – 2500, у 2005 р. – 2500, у 2006 р. – 2500, у 2007 р. – 2500, у 2008 р. – 2500, у 2009 р. – 2500, у 2010 р. – 2500, в 2011 р. – 2500, у 2012 р. – 2100, у 2013 р. – 2500, у 2014 р. – 2000, у 2015 р. – 2000). Респондентам запропонували вибрати, до якої саме цивілізації вони себе відносять: до євразійської, європейської, слов'янської (адже саме ці ідентитети активно популяризувалися в українських ЗМІ). Була також передбачена відповідь «Важко сказати», адже тих, хто не визначився, було досить багато. Результати проведеного дослідження представлені в Таблиці № 2.

Таблиця № 2 (N=39100)

Специфіка цивілізаційного самовизначення громадян України

Рік проведення опитування	Цивілізаційна ідентичність			
	Євразійська ідентичність	Європейська ідентичність	Слов'янська ідентичність	Важко сказати
1999	24%	37%	23%	16%
2000	25%	33%	24%	18%
2001	25%	36%	22%	17%
2002	27%	33%	21%	19%
2003	24%	38%	18%	20%
2004	19%	46%	20%	15%
2005	15%	57%	18%	10%
2006	16%	51%	19%	14%
2007	16%	53%	18%	13%
2008	14%	54%	18%	14%
2009	15%	52%	17%	16%
2010	15%	50%	19%	16%
2011	14%	53%	17%	16%
2012	12%	62%	17%	9%
2013	14%	67%	10%	9%
2014	12%	73%	7%	8%
2015	10%	72%	7%	11%

Інтегративний підхід дозволив простежити динаміку становлення європейської ідентичності громадян України: 1) у 1991–1995 рр. європейська континентальна ідентичність займала низькі місця в загальному рейтингу ідентитетів, але, починаючи з 1996–1999 рр., її значимість помітно зростає (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар); 2) у 1999–2008 рр. відбувалося утвердження європейської цивілізаційної ідентичності (коли стала помітною тенденція до збільшення її показників, як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин); 3) найвищого рівня розвитку європейська цивілізаційна ідентичність досягла в 2005–2015 рр.; 4) до 2010 р. у етнічних українців на Півдні і Сході України спостерігалася тенденція до зростання європейської цивілізаційної та національної ідентичності (у 2010–2013 рр. процес зростання національної ідентичності призупинився); 5) найбільш стрімко європейська цивілізаційна ідентичність зростає у жителів великих міст; 6) була виявлена синхронізація підйомів і спадів у розвитку національної та європейської цивілізаційної ідентичності громадян України в 1999–2010 рр. та наприкінці 2013–2015 рр.; 7) європейська ідентичність до 2015 р. не втрачала своєї значущості для громадян України тому, що запит на європейськість є дуже сильним в українському суспільстві (хоча наявність в українських ЗМІ проєвропейської риторики поєднується з повною відсутністю вираженої політики ідентичності в Україні).

Отже, утвердження європейської цивілізаційної ідентичності в українському суспільстві є одним з найважливіших аксіологічних і світоглядних завдань, необхідних для подальшого виживання й розвитку України як незалежної держави. Серед чинників, що перешкоджають нівеляції європейської цивілізаційної ідентичності українського народу чи не найважливішими є національна культура та колективна пам'ять. Адже глобалізований світ не тільки не відсуває колективну пам'ять на

задвірки історичного процесу, але, навпаки, відроджує, як підкреслює Е. Сміт [13], етнонаціональні міфи, історичну пам'ять і давні традиції. Багато в чому вибух інтересу до минулого, а також відродження етнонаціональних міфів і традицій можна розглядати як своєрідну відповідь національних спільнот на уніфікуючі й нівелюючі виклики, породжені глобалізованим світом.

Таким чином, проведене нами теоретико-емпіричне дослідження показало, що в ідентифікаційній матриці громадян України багато років домінує європейська ідентичність. Чинниками, які найбільше вплинули на активізацію цього типу ідентичності, стали: «Помаранчева революція 2004 р.», проведення в Україні фіналу «Євробачення» у 2005 р., проведення в Україні фіналу Європейського чемпіонату з футболу в 2012 р., відмова уряду від запланованого на кінець листопада 2013 р. підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, події Євромайдану і Революції Гідності, а також перемога Джемали на «Євробаченні – 2016». Таким чином, сьогодні європейська орієнтація повинна стати не тільки одним із напрямків зовнішньої політики України, а й стратегічним вектором внутрішньої трансформації українського суспільства. Європейський вибір, європеїзація України, відданість європейським цінностям, впровадження європейських стандартів у реальне життя мають стати важливими геополітичними, економічними та соціокультурними Стратегемами для нашої держави.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – Москва : Логос, 2002. – 324 с. ; Bauman Z. Individualizirovannoe obshchestvo / Z. Bauman. – Moskva : Logos, 2002. – 324 s.
2. Воропаева Т. С. Идентификация как психологический механизм формирования этнического самосознания / Т. С. Воропаева // Мир психологии и психология в мире. – 1995. – № 1. – С. 7–12 ; Voropaeva T. S. Identifikatsiya kak psikhologicheskiiy mekhanizm formirovaniya etnicheskogo samosoznaniya / T. S. Voropaeva // Mir psikhologii i psikhologiya v mire. – 1995. – № 1. – S. 7–12
3. Воропаева Т. С. Культурно-історичний підхід до етнопсихологічних явищ / Т. С. Воропаева // Культура та етнотика. Матеріали Міжнародної конференції. – К.: Інститут філософії НАНУ, 1994. – С. 10–12 ; Voropaeva T. S. Kulturno-istorychnyi pidkhid do etnopsykholohichnykh yavysch / T. S. Voropaeva // Kultura ta etnoetyka. Materialy Mizhnarodnoi konferentsii. – K.: Instytut filosofii NANU, 1994. – S. 10–12
4. Воропаева Т. С. Семантика назви «Україна» у світлі ідей Івана Огієнка / Т. С. Воропаева // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер. : історична та філологічна. - 2015. – Вип. 12. – С. 54–62 ; Voropaeva T. S. Semantyka nazvy «Ukraina» u svitli idei Ivana Ohiiienka / T. S. Voropaeva // Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Ser. : istorychna ta filolohichna. - 2015. – Vyp. 12. – S. 54–62.
5. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев // Вестник древней истории. – 1947. – №4. – С. 169-292 ; Latyshev V. V. Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze / V. V. Latyshev // Vestnik drevney istorii. – 1947. – №4. – S. 169-292
6. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев // Вестник древней истории. – 1949. – №2. – С. 271-357 ; Latyshev V. V. Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze / V. V. Latyshev // Vestnik drevney istorii. – 1949. – №2. – S. 271-357
7. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с. ; Subtelnyi O. Ukraina. Istoriiia / O. Subtelnyi. – Kyiv : Lybid, 1993. – 720 s..

8. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – Москва : АСТ, 2004. – 784 с. ;
Toffler E. Tretya volna / E. Toffler. – Moskva : AST, 2004. – 784 s.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. -
№ 1. – С. 33–48 ; Khantington S. Stolknovenie tsivilizatsiy? / S. Khantington // Polis. – 1994.
- № 1. – S. 33–48
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – Москва : АСТ,
2003. – 603 с. ; Khantington S. Stolknovenie tsivilizatsiy / S. Khantington. – Moskva : AST,
2003. – 603 s.
11. Cross-cultural psychology: research and applications / J. W. Berry, Y. H. Poortinga,
M. H. Segall, P. R. Dasen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 44–62.
12. Krejci J. Ethnic and Political Nations in Europe / J. Krejci, V. Velimsky. – New
York : St. Martin's Press, 1981. – P. 58–59.
13. Smith A. National Identity and the Idea of European Unity / A. Smith
// International Affairs, 1992. – Vol. 68, № 1. – P. 55–76.
14. Voropayeva T. Theoretical and empirical aspects of the formation of national and
European identity of citizens of Ukraine (1991–2011) / T. Voropayeva // European Science
and Technology : materials of the international research and practice conference, Wiesbaden,
January 31 st, 2012–. – Wiesbaden, 2012. – Vol. II. – P. 710–720
- Стаття надійшла до редакції 10.05.2016.

T. Voropayeva

**FORMATION OF THE EUROPEAN IDENTITY
OF CITIZENS OF UKRAINE (1991–2015)**

Activation of globalization processes in the world leads to acceleration of internal transformations in the CIS states and actualizes the problem of formation of different forms of collective identity in the new socio-cultural coordinates. In this regard, the relevance of the interdisciplinary study of the shaping of the European identity (the main forms of which are continental and civilization identity) of citizens of Ukraine is not in doubt. It is known that the phenomenon of a collective identity has long attracted attention of many researchers and was actively discussed in the diverse social and humanitarian discourses. The foreign science studies this phenomenon mainly in the line with the socio-cultural anthropology, sociology and psychology from different theoretical and methodological positions (B. Anderson, M. Barrett, Z. Bauman, F. Barth, P. Berger, J. Coleman, G. Cohn, V. Connor, V. Doise, E. Durkheim, E. Erikson, Z. Freud, E. Gellner, J. Habermas, S. Huntington, R. Jenkins, K. Jung, B. Luckman, J. Marcia, J. G. Mead, M. Mead, A. Melucci, C. Moscovici, E. Smith, I. Straub, S. Stryker, H. Tajfel, J. Turner, C. Taylor et al.). In Russian and Ukrainian science, collective identity is studied within the framework of philosophy, political science, sociology, culture studies and psychology.

Our long-term studies of different types of collective identity (of gender, professional, ethnic, national, regional ones, etc.) show that European identity can be studied as a continental one and as that of a civilization. In the first case, the respondents consider, first of all, that Ukraine geographically belongs to Europe, and in the second case, they begin to integrate a wider range of factors (geographical, macro-cultural, political, legal, religious, ideological, etc.). The purpose of this article is to study the dynamics of formation of the European identity in 1991 – 2015 in terms of ukrainology. An interdisciplinary approach has allowed tracing the dynamics of formation of the European identity of citizens of Ukraine: 1) 1991 – 1995. European identity was held low in the overall ranking of identities, but from 1996 – 1999 years, its importance has increased significantly (especially in the group of ethnic Ukrainians, Poles, Hungarians, Slovaks, Romanians, Crimean Tatars). 2) 1999 – 2008.

The assertion of the European identity happened (when it became a significant trend of increasing rates of European identity within ethnic Ukrainians and groups of national minorities). 3) The highest level of European identity was reached in 2005 – 2015. 4) Until 2010 the ethnic Ukrainians in the South and East of Ukraine had a tendency to increase in European and national identity (in 2010 – 2013, this process stopped). 5) The fastest growing of European identity among the inhabitants of large cities could be seen. 6) The synchronization of ups and downs in the development of national and European identity of citizens of Ukraine in 1999 – 2010 and 2013 – 2015 was detected. 7) The European identity until 2015 has not lost its importance for the citizens of Ukraine, because a request for Europeanness is very strong in the Ukrainian society (although the presence of the media in the Ukrainian pro-European rhetoric combined with a complete lack of a balanced politics of identity in Ukraine).

Key words: *European identity, continental and civilization identity, citizens of Ukraine, Ukrainian studies.*

УДК 141.7(045)

Н. М. Смельянова

СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ДЕГУМАНІЗОВАНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ

У статті проаналізовані погляди на проблему свободи і відповідальності у класичній та некласичній філософії. Розглянута проблема свободи вибору та відповідальності особистості у рамках «людина – система» на прикладі «Стенфордського тюремного експерименту» П. Зимбардо. Досліджено умови дегуманізованих соціальних ситуацій та дії людини, що зберігають її як особистість.

Ключові слова: *Людина, свобода, необхідність, відповідальність, особистість, дегуманізація, ситуаційні сили, можливості, стенфордський тюремний експеримент.*

Проблема свободи і відповідальності особистості звичайно розглядається в контексті співвідношення свободи й необхідності. Саме в рамках цієї опозиції здійснюється особистісний вибір, який передбачає відповідальність за його наслідки. Проблема свободи й необхідності є варіантом найважливішої онтологічної ділеми природної закономірності та свідомої діяльності людей. З одного боку, існують закони реальності, що нас оточує, та з якими ми не можемо не вважатися. З іншого боку, людина як розумна істота протягом усієї своєї історії прагне ці закони подолати. Свобода, до якої вона воліє, стає і метою її існування, і умовою нових здійснювань. Проте справжня свобода невід'ємна від відповідальності, інакше вона неминуче перетворюється на свавілля. Особливо чітко це проявляється у тих соціальних ситуаціях, коли відношення між людьми дегуманізовані. На жаль, саме ці ситуації ми спостерігаємо зараз: наше суспільство розколото, триває жорстока безглузда війна, котра не тільки перетворює цілі міста й селища на руїни, але й віднімає людські життя та руйнує душі. Загрозливі соціально-політичні події нашого часу, що виходять за межі етнічних або національних інтересів і набувають світового значення, роблять проблему відповідальності особистості в умовах дегуманізованих соціальних ситуацій дуже актуальною.